

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فصلنامه علمی تخصصی
اسلام پژوهان
سال دوازدهم، شماره سی و ششم، زمستان ۱۴۰۴
دوره انتشار: فصلنامه
ناشر: مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع)
صاحب امتیاز: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
درجه علمی: علمی تخصصی (حوزوی)
مدیر مسئول: حجت الاسلام والمسلمین دکتر شمس‌الله مریجی
سرمدیر: حجت الاسلام داوود عزیزی

نشانی: قم، پردیسان، انتهای بلوار دانشگاه، مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع)، طبقه اول معاونت پژوهش. تلفن:

۰۲۵ ۳۳۵۰۴۸۰۶؛ صندوق پستی: ۷۸۷-۳۷۱۸۵

پست الکترونیک: eslampazhoohan@dte.ir

مطالب چاپ شده در فصلنامه «اسلام پژوهان» فقط دیدگاه نویسندگان محترم مقالات می‌باشد

و مسئولیت مقالات بر عهده‌ی مجله نمی‌باشد.

شیوه نامه‌ی تنظیم مقاله

الف) شرایط عمومی

۱. مقالات ارسالی، باید برخوردار از محتوای علمی، مستند و مستدل بوده و با قلمی روان نوشته شده باشند.
۲. مقالات تایپ شده باشند.
۳. حجم مقالات حداکثر در ۲۰ صفحه‌ی مجله تنظیم شود.
۴. مشخصات کامل نویسنده شامل: نام و نام خانوادگی، تحصیلات، نشانی صندوق الکترونیکی و شماره تلفن تماس؛ همراه مقاله ارسال شود.
۵. مقالات ارسالی نباید قبلاً چاپ شده باشند.

ب) شیوه‌ی تنظیم مقاله

- مقالات ارسالی باید از ساختار علمی برخوردار باشند؛ دارای عنوان، مشخصات نویسنده، چکیده، واژه‌های کلیدی، مقدمه، متن اصلی و نتیجه‌گیری باشند.
۱. چکیده: چکیده مقاله حداکثر در ۱۵۰ کلمه تنظیم گردد که شامل: بیان مسأله، هدف پژوهش، روش و چگونگی پژوهش و اجمالی از یافته‌های مهم پژوهش باشد. در چکیده از طرح فهرست مباحث یا مرور بر آنها، ذکر ادله، ارجاع به مأخذ و بیان شعاری خودداری گردد.
  ۲. واژه‌های کلیدی: شامل حداکثر ۶ واژه‌ی کلیدی مرتبط با محتوا که ایفا کننده نقش نمایه‌ی موضوعی مقاله باشد.
  ۳. مقدمه: در مقدمه‌ی مقاله؛ بیان مسأله، تعریف، پیشینه پژوهش، ضرورت و اهمیت پژوهش، جنبه نوآوری بحث، سؤالات اصلی و فرعی، تصویر اجمالی ساختار کلی مقاله بر اساس سؤالات اصلی و فرعی مطرح و مفاهیم و اصطلاحات اساسی مقاله تعریف گردد.

۴. متن اصلی: در سامان‌دهی بدنه‌ی اصلی مقاله، یکی از شرایط زیر لازم است:

ارائه‌کننده‌ی نظریه و یافته‌ی جدید علمی؛

ارائه‌کننده‌ی تقریر و تبیین جدید از یک نظریه؛

ارائه‌کننده‌ی استدلال جدید برای یک نظریه؛

ارائه‌ی نقد جامع علمی یک نظریه.

۵. نتیجه‌گیری: نتیجه بیانگر یافته‌های تفصیلی تحقیق است که به‌صورت گزاره‌های خبری موجز بیان گردد.

۶. پی‌نوشت‌ها: اطلاعات کنابشناختی کامل منابع و مأخذ تحقیق در پی‌نوشت‌ها بر اساس شیوه‌ی زیر آورده شود:

برای کتاب‌ها: نام و نام خانوادگی نویسنده، نام کتاب، (ترجمه یا تحقیق)، نوبت چاپ، محل نشر، ناشر، سال نشر.

برای مقالات: نام و نام خانوادگی نویسنده، عنوان مقاله، نام نشریه، شماره نشریه، ماه و سال نشر، صفحات ابتدا و انتهای مقاله.

تذکر

۱. حق رد یا قبول و نیز ویرایش مقالات برای مجله محفوظ است.

۲. مجله حداکثر پس از دو ماه از دریافت مقاله، نتیجه پذیرش یا عدم پذیرش را به نویسنده اطلاع خواهد داد.

۳. حق چاپ پس از پذیرش برای مجله محفوظ و امکان نقل مطالب در جای دیگر با ذکر نشانی نشریه بلا مانع است.

۴. مطالب مقالات مبین آراء نویسندگان بوده و مسؤولیت آن نیز بر عهده‌ی آنهاست.

۵. در صورت نیاز به اصلاح مقاله، نویسنده باید تا حداکثر ده روز پس از دریافت موارد اصلاحی اقدام به اصلاح آن نماید.

۶. مقالات دریافتی، نرم افزارها و... در صورت تأیید یا عدم تأیید، بازگردانده نمی‌شود.

فهرست مطالب

✽ اندیشه اجتماعی مسلمین از واقعیت تمدنی تا انکار با تأکید بر آراء فارابی..... ۷

سعید سلیمانی

✽ آزادی بیان در دین اسلام با محوریت آیه الشریفه: «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُو الْأَلْبَابِ».....

۳۵.....

حکمت حکیمی فر

✽ تحلیل روایات عروه بن زبیر از آغاز وحی براساس آراء گورکه و شولر..... ۵۹

شهاب‌الدین حاجی علی

✽ بررسی و تحلیل نقش امیرالمؤمنین علیه السلام در جنگ‌های بدر، احد و خندق با تکیه بر کتاب عیون الاثر (ابن

سیدالناس)..... ۷۹

علیرضا کاظمی‌زاده

✽ ردّ نوآوری باورهای بایبیت و بهائیت، با تأکید بر همانندی با آموزه‌های اسماعیلیه..... ۹۹

محسن کاشانی

مجتبی عقیلی

محمدعلی نویدپور

✽ مقایسه تطبیقی مردم و کارگزاران نظام اسلامی از منظر علامه مصباح یزدی و نظام‌های سیاسی معاصر..... ۱۱۷

محسن کارگر

اندیشه اجتماعی مسلمین از واقعیت تمدنی تا انکار با تأکید بر آراء فارابی

سعید سلیمانی*

چکیده

این پژوهش با هدف بازخوانی اندیشه اجتماعی مسلمین و احیای هویت تمدنی آن در برابر رویکرد اروپامحور، به بررسی آرای فارابی می‌پردازد. مسأله اصلی، انکار یا تحریف دستاوردهای تمدن اسلامی در گفتمان غربی و ضرورت طرح «علم استغراب» برای خروج از حاشیه فرهنگی است. روش پژوهش، تحلیل محتوای آثار فارابی با رویکردی توصیفی - تحلیلی است. یافته‌ها نشان می‌دهد فارابی با تأسیس «علم مدنی»^۱ و تلفیق خلاقانه سنت یونانی با مبانی اسلامی^۲، نظریه‌ی «مدینه فاضله» را ارائه کرد^۳ که در آن مفاهیمی چون سعادت حقیقی، رهبری فرهمند، همبستگی اجتماعی مبتنی بر محبت و عدالت^۴ و فرهنگ‌سازی غایت‌مند، محوریت دارد.^۵ این اندیشه، جهانی و فراتر از الگوی شهر - دولت یونانی است و نقش بنیادین در شکل‌گیری اندیشه اجتماعی مسلمین ایفا کرده است^۶.

واژگان کلیدی: اندیشه‌ی اجتماعی مسلمین، فارابی، مدینه فاضله، علم استغراب، تمدن اسلامی، اروپامحوری.

---

*. فارغ التحصیل سطح ۴ فقه و اصول و سطح ۴ اسلام و مطالعات اجتماعی مؤسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا (ع) و استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه علوم پزشکی کرمان.

۱. خسروپناه، علم مدنی فارابی و نسبت آن با علوم اجتماعی، صص ۷-۳۳.
۲. دلوری اردکانی، فارابی: فیلسوف فرهنگ، ۱۳۸۶.
۳. مهدی، فلسفه سیاسی فارابی، ۱۳۸۳.
۴. عیوضی و رحیمی، مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی در اندیشه فارابی، صص ۱۲۰-۱۴.
۵. نوروزی، نقش تخیل و محاکات در فرهنگ‌سازی از دیدگاه فارابی، صص ۶۷-۸۸.
۶. آزاد ارمکی، اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان (از فارابی تا ابن خلدون)؛ نصر، فلسفه مدنی فارابی و سنت خرد ایران باستان.

مقدمه

۱- بیان مسأله

مسأله اصلی این مقاله، سلطه گفتمانی و فرهنگی تمدن غرب به‌عنوان «تمدن جهانی» و مرجع است که سایر فرهنگ‌ها و تمدن‌ها را در حاشیه قرار داده و رابطه‌ای نابرابر، یک‌سویه و استعماری میان «مرکز» (غرب) و «پیرامون» (غیرغرب) ایجاد کرده است. این نگاه، تاریخ و دستاوردهای تمدن‌های دیگر را نادیده گرفته یا مصادره می‌کند و غیرغرب را در موقعیت دانش‌آموزی ابدی و مصرف‌کننده قرار می‌دهد. پس از گسترش فرهنگ غرب در دوران استعمار، ضرورت بازگرداندن آن به مرزهای طبیعی خود و زدودن اسطوره «فرهنگ جهانی» از آن احساس می‌شود. غرب با هضم تمدن‌های غیراروپایی در پی ایجاد محوری برای خود است که دیگران در حاشیه آن تعریف شوند. در پاسخ به این انگاره، مفهوم «علم استغراب» به مثابه پدافند غیر عامل برای «شرق‌شناسی» (استشراق) و با هدف حذف اروپامحوری مطرح شده است. رسالت اصلی این علم، شکستن دوگانه «مرکز - پیرامون» در عرصه فرهنگ و تمدن است؛ رابطه‌ای یک‌سویه که غرب را در جایگاه معلم و مبدع ابدی، و غیرغرب را در موقعیت شاگرد و مصرف‌کننده دائمی نگه می‌دارد.^۱

یکی از پیامدهای این نگرش، نادیده گرفتن تمدن‌های دیگر، از جمله تمدن و حیاتی و مبتنی بر علم اسلام است که سهم بسزایی در شکل‌گیری دانش و اندیشه اجتماعی داشته است. این مقاله در چارچوب نقشه راه علم استغراب، بر آن است تا تمدن اسلامی را در حوزه اندیشه اجتماعی بازخوانی کند و با واکاوی نخستین پایه‌های آن، به تبیین نقش محوری اندیشمندانی مانند فارابی در این عرصه پردازد.^۲

۱. طباطبایی، زوال‌اندیشه سیاسی در ایران، ۱۳۸۶.

۲. آزادارمکی، پیشین.

۲- تعریف و مفاهیم اساسی

استغراب: دانشی است که در تقابل با «شرق‌شناسی» (استشراق) تعریف می‌شود. رسالت آن، زدودن اروپامداری از علوم انسانی و اجتماعی، شکستن دوگانه مرکز - پیرامون در عرصه فرهنگ و تمدن و مطالعه غرب به‌عنوان یک «ابژه» در چارچوب تاریخی و جغرافیایی خاص خود است.

اروپامداری: گرایشی که تاریخ، فرهنگ و ارزش‌های اروپایی را معیار عام و جهانی می‌پندارد و سایر تمدن‌ها را نادیده می‌گیرد یا در حاشیه تاریخ خود تعریف می‌کند (مانند تقسیم‌بندی سه‌گانه تاریخ باستان/ قرون وسطی/ عصر جدید و یا عنوان «اکتشاف» برای سرزمین‌های دارای تمدن). تمدن و حیانی اسلام: تمدنی که بر پایه آموزه‌های دینی و علم شکل گرفته، بر اجتماع و اجماع مسلمین استوار است و علوم گوناگون را در دامن خود پروراند است.

۳- پیشینه پژوهش

مقاله به‌طور ضمنی به جریان فکری منتقد استعمار و اروپامداری اشاره دارد و بر آراء متفکران مسلمانی تکیه می‌کند که علم «استغراب» را به‌مثابه آلترناتیوی برای گفتمان مسلط شرق‌شناسی پیشنهاد کرده‌اند. این جریان، وابسته به سنت نقد پسااستعماری است اما بر هویت مستقل تمدن اسلامی تأکید ویژه دارد.^۱

۴- ضرورت و اهمیت پژوهش

بازخوانی رابطه با تمدن غرب و احیای هویت تمدنی خودی، یک ضرورت فکری و فرهنگی است. تداوم وضعیت موجود، به حاشیه‌رانی بیشتر تمدن‌های غیرغربی، مصرف‌زدگی فکری و از دست رفتن توان خلاقه و خودباوری آنان می‌انجامد. این پژوهش در پی شکستن این چرخه نابرابر است.

۱. طباطبایی، زوال اندیشه سیاسی در ایران، پیشین.

۵- جنبه نوآوری بحث

نوآوری این مقاله در تبیین «نقشه راه علم استغراب» با محوریت «اندیشه اجتماعی» در تمدن اسلامی و بازخوانی آراء فیلسوفان مسلمان مانند فارابی به عنوان نمونه‌ای عینی از یک نظام فکری مستقل، پویا و پیشرو است. این کار، ادعای عام بودن اندیشه اجتماعی غرب را به چالش می‌کشد.^۱

۶- سؤالات پژوهش

سؤال اصلی: علم استغراب چگونه می‌تواند با حذف اروپامداری، به بازتعریف جایگاه واقعی تمدن غرب و احیای اندیشه اجتماعی در تمدن و حیانی اسلام بینجامد؟

سؤالات فرعی:

- پیامدهای اروپامداری در تقسیم‌بندی تاریخ و نادیده گرفتن تمدن‌های دیگر چیست؟
- مبانی و ویژگی‌های تمدن و حیانی اسلام به عنوان یک نظام فکری - اجتماعی مستقل کدامند؟
- فارابی به عنوان یک دانشمند مسلمان، چه نقشی در شکل‌دهی به اندیشه اجتماعی اسلامی داشته است؟^۲

۷- ساختار کلی مقاله

مقاله پس از این مقدمه، ابتدا به تشریح و نقد اروپامداری و پیامدهای آن می‌پردازد. سپس مبانی تمدن و حیانی اسلام و شاخصه‌های اندیشه اجتماعی در آن را بررسی می‌کند. در ادامه، با تمرکز بر فارابی به عنوان مطالعه موردی، اندیشه اجتماعی وی را به عنوان نمونه‌ای از تکوین مستقل این علم در درون تمدن اسلام تحلیل کرده و در نهایت، نقشه راهی برای علم استغراب در حوزه اندیشه اجتماعی ترسیم می‌نماید.

۱. خسروی‌پناه، پیشین، صص ۳۳-۷.

۲. آزادارمکی، پیشین؛ تیموری؛ محمدی، بررسی اندیشه‌های اجتماعی فارابی، ۱۳۹۴.

متن اصلی مقاله

۱- صورت‌بندی نخستین اندیشه‌های اجتماعی در جهان اسلام

شکل‌گیری نخستین مؤلفه‌های اندیشه اجتماعی مسلمانان در قالب آرای کلامی، فقهی، تفسیری و اخلاقی متجلی گردید. طرح مسائل و موضوعات اجتماعی از سوی فرق و مذاهب اسلامی، عمدتاً در سده‌های نخستین صورت پذیرفت و سیر تطور اندیشه اجتماعی در مکاتب فکری شیعه، اشاعره و معتزله در این دوره قابل ردیابی است.^۱ در این میان، دیدگاه جبرگرایانه امویان در راستای پیشبرد اهداف سیاسی، در تقابل با نظریه «إرجاء» از سوی فرقه مرجئه قرار گرفت. در مقابل این دو، نظریه «المنزلة بین المنزلتین» به‌عنوان یک ایده کلامی مطرح شد که مرتکب کبیره را نه در زمره کافران و نه مؤمنان، بلکه در جایگاهی بین این دو می‌دانست. این نظریه، علاوه بر ابعاد کلامی، رویکردی اجتماعی - سیاسی برای مواجهه با چالش‌های فرهنگی - اجتماعی عصر خود ارائه نمود.^۲

۲- شکل‌گیری رویکرد فلسفی در علم اجتماعی مسلمانان

از شاخصه‌های بارز علم اجتماعی در تمدن اسلامی، مواجهه خلاقانه و نوآورانه حکمای مسلمان با میراث فکری یونان و تکوین دانش اجتماعی همسو با مبانی اسلامی بود. در این مرحله، اندیشمندانی همچون فارابی و ابن مسکویه نقش محوری ایفا نمودند.^۳ یکی از دغدغه‌های اصلی فیلسوفانی نظیر کندی، فارابی، ابن سینا و اخوان الصفا، تلفیق میان دین و فلسفه، نشان دادن عدم تعارض این دو عرصه و نیز تبیین فلسفی مفاهیم دینی بود که به گسترش فلسفه در بستر اسلامی انجامید.^۴

۱. آزادارمکی، پیشین.

۲. سلیمانی، جمع عرفی در تعارض روایات بیماری‌های واگیردار و دلالت بر فاصله‌گذاری اجتماعی، ۱۴۰۳، صص ۵۵-۷۰.

۳. آزادارمکی، پیشین.

۴. دوری اردکلی، پیشین.

فارابی و سیر علمی و حیات فکری

ابونصر فارابی (متوفی ۳۳۹ق)، فیلسوف برجسته سده سوم و چهارم هجری، در منطقه فاراب دیده به جهان گشود. وی بخشی از عمر خویش را به قضاوت گذراند، اما به دلیل علاقه وافر به مطالعات فلسفی و مسائل متافیزیکی، این حرفه را ترک گفت و رهسپار بغداد شد. فارابی در بغداد نزد استادان نام‌آور عصر، منطق و فلسفه را فراگرفت و دامنه مطالعات خویش را به حوزه‌هایی چون ریاضیات، الهیات، موسیقی و علوم نظامی گسترش داد. وی برای تعمیق دانش خویش در حلقه درس یوحنا حاضر شد و نیز سفری هشت ساله به مراکز علمی چون حران و قسطنطنیه انجام داد تا مستقیماً از میراث علمی یونانی بهره گیرد.

پس از بازگشت به بغداد، دو دهه به تألیف آثار پرداخت، اما به دلیل تنش‌های سیاسی و مذهبی، بغداد را ترک گفت و به دمشق و سپس مصر سفر کرد. در نهایت، با به قدرت رسیدن حمدانیان در دمشق، تحت حمایت سیف‌الدوله قرار گرفت و واپسین سال‌های عمر را در آنجا گذراند. فارابی در سال ۳۳۹ قمری در سن هشتاد سالگی درگذشت.

فارابی در اوج عصر ترجمه

آغاز ترجمه علوم یونانی به عربی توسط دانشمندان مسلمان تقریباً از سال ۱۲۵ هجری از زمان منصور بوده و بعد توسط «هارون الرشید» و «مأمون» عباسی و خلفاء بعد او یعنی معتصم و واثق که معتزلی بودند پیگیری شد.

تأسیس «بیت الحکمة» در عهد هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ق.) و توسعه و شکوفائی آن در زمان مأمون (۱۹۸-۲۱۸ق.) بوده است و در سنین جوانی فارابی تأثیر به سزای آن در فارابی قابل انکار نیست البته تاریخ دقیق تأسیس بیت الحکمة معلوم نیست.

ترجمه آثار یونانی به عربی و نفوذ آن در آثار فارابی

در خلال این عصر ترجمه قسمت زیادی از تألیفات ارسطو و شارحان مدرسه اسکندریه و بسیاری از کتب جالینوس و برخی مکالمات افلاطون به عربی ترجمه شد.

فارابی مؤسس علم اجتماعی مسلمین

فارابی مؤسس علم اجتماعی مسلمین با رویکرد فلسفی شناخته می‌شود یعنی ویژگی‌ها، ساختار و مسائل این دانش در اندیشه فارابی قابل پیگیری است.^۱ فارابی نخستین کسی است که فلسفه اسلامی را در قالب کامل آن ریخت و اصول و مبانی آن را تدوین کرد.^۲ البته کنای پیش از فارابی به مطالعه آثار افلاطون و ارسطو روی آورد و بعضی از دیدگاه‌هایشان را به‌طور مشروح یا مختصر بیان کرد اما به معنای دقیق کلمه از یک مکتب فلسفی کامل برخوردار نبود و درباره موضوعات گوناگون و بی‌ارتباط با هم نظریات پراکنده‌ای داشت. در حالیکه فارابی بر این پراکندگی فائق آمد و پایه‌های یک مکتب فلسفی برخوردار از بخش‌های مرتبط به هم را استقرار بخشید.^۳

فارابی در مواجهه با سنت فلسفی یونانی

درباره نسبت فارابی و سنت فلسفی یونانی چند نظریه وجود دارد:
- نظریه تقلید و شرح یعنی اینکه نه چیزی بر آن افزود و نه فروکاست. افرادی مثل ریچارد والتزر تالش کرده‌اند بگویند اکثر اندیشه‌های فارابی برگرفته از آثار یونانی به‌ویژه نوافلاطونی است. حنا الفاخوری هم در تاریخ فلسفه خود این نظر را دارد.
این دیدگاه نظر به فیلسوف بودن فارابی دیدگاه بعیدی به نظر می‌رسد.
- نظریه ترکیب و تألیف یعنی گزینش و جذب عناصری از سنت فلسفی یونان و ترکیب آن با سنت اسلامی و به دست دادن یک تلفیق عقلانی - وحیانی. بسیاری از محققین تاریخ فلسفه اسلامی چنین نظری را دارند مانند محسن مهدی^۴، سید حسین نصر^۵، سیدجعفر سجادی، دوگالس نورتون و...

۱. آزادارمکی، پیشین؛ خسروپناه، پیشین.

۲. دوری اردکلی، پیشین.

۳. همان.

۴. مهدی، پیشین.

۵. نصر، پیشین.

پیوند بین آراء فلاسفه یونانی و آموزه‌هایی از قرآن و وحی و تشکیل نظام فلسفی‌ای که در آن خدا، طبیعت، انسان و اجتماع مدنی به هم پیوسته‌اند.

- نظریه تأسیس و اجتهاد یعنی ایجاد صورت جدیدی به نام فلسفه اسلامی بر ماده سنت فلسفی یونانی. فارابی اندیشه نوینی در حوزه‌های مختلف تفکر فلسفی از الهیات مثلاً تقسیم حادث و قدیم را به تقسیم وجود به واجب و ممکن تغییر داد.

معرفت‌شناسی، علم النفس و قوه متخیله را به قوای نفس افزود و تخیل را یکی از اسباب معرفت دانست^۱ و حکمت عملی به‌ویژه در اندیشه سیاسی ارائه کرده است هر چند افلاطون، ارسطو و شارحان اسکندرانی در تکوین اندیشه فلسفی فارابی نقش داشته‌اند.

توجهات فلسفی او از واجب الوجود، وحی و نبوت، امامت در فلسفه یونانی وجود ندارد.^۲ هر یک از این سه نظریه دارای قائلین و شواهدی است که به آن استدلال شده است.

فارابی و آثار یونانی

در تعداد و اصالت آن دسته از متون یونانی که در دسترس فارابی بوده، بین شرح حال نویسان کهن گزارش یکسانی وجود ندارد. هم‌چنین محققین متأخر آراء فارابی درباره اینکه کدامیک از محاوره‌های افلاطون و شروح فیلسوفان آتن و اسکندریه بر آنها، در اختیار فارابی بوده، اختلاف دارند. هر چند درباره کم و کیف آثاری که فارابی از ارسطو در اختیار داشت، توافق بیشتری وجود دارد.^۳

در عصر فارابی، استادان مسیحی سُرَبانی مکتب بغداد، ناقل فلسفه یونانی به حوزه‌های فکری مسلمانان بودند و جمع زیادی از مترجمان نسطوری و یعقوبی به امر ترجمه آثار یونانی اشتغال داشتند و به ویژه در دوره حیات فارابی، اقبالی به ترجمه اندیشه‌های سیاسی یونانی وجود داشت و فارابی با برخی از مترجمان بزرگ این عصر از قبیل ابوبشر متی بن - یونس و یوحنا بن حیلان رابطه شاگردی با آنها داشت.

۱. نوروزی، نقش تخیل و محاکات در فرهنگ‌سازی از دیدگاه فارابی، ۱۳۹۳، صص ۶۷-۸۸.

۲. کریمی‌نیا، عقل و وحی در فلسفه سیاسی فارابی، ۱۳۹۴، صص ۸۳-۱۰۲.

۳. مهدی، پیشین.

فارابی و افلاطون

برخی معتقدند که متون افلاطونی نه به‌طور کامل و جامع، بلکه به‌صورت پراکنده در اختیار فارابی بوده است.

حنین بن اسحاق از کتابی به نام «جوامع کتب افالطون» که خالصه‌ای از محاورات افلاطون به قلم جالینوس بود نام می‌برد و برخی گفته‌اند با توجه به اقبال مسلمین به آثار جالینوس و اینکه او واسطه انتقال آثار افلاطون به جهان اسلام است، نتیجه گرفته‌اند که فارابی با آراء سیاسی و مدنی افلاطون بدون دخالت و تفسیر اسکندرانی آشنا بوده است.^۱

۱۵

به نظر دکتر مهدی در زمان فارابی ترجمه محاوره‌های جمهور، سیاستمدار، یمائتوس و نوامیس افلاطون به زبان عربی موجود بوده است.^۲ احتمالاً فارابی با خالصه بسیاری از این محاورات یا دیالوگ‌های افلاطون و از جمله کتاب سیاستمدار او از طریق ترجمه حنین بن اسحاق پی برده است. محتوای کتاب فصول المدنی فارابی نشان می‌دهد که او با کتب «سیاستمدار» افلاطون بیگانه نبوده است.^۳

قول رایج درباره فارابی این است که الگوی مدینه فاضله او، فیلسوف حاکم آن، طبقات مدینه و اهداف غائی آن، بر اساس تفسیر تازه‌ای است از مفاهیم افلاطونی که مطابق با فرهنگ جامعه اسلامی است.^۴

فارابی و ارسطو

شروح و تفاسیر فارابی بر آثار ارسطو نشان می‌دهد که او اطلاعات جامع و کاملی بر آثار ارسطو داشته است. فارابی بهترین ارسطوشناس زمان خود بود. تنها مطلب اختلافی این است که کتاب «سیاست» ارسطو در زمان فارابی احتمالاً ترجمه به عربی نشده بود.^۵

۱. همان.

۲. همان.

۳. همان.

۴. همان؛ نصر، پیشین.

۵. مهدی، پیشین.

مأخذ فارابی در آراء سیاسی ارسطو کتاب «اخلاق نیکوماخس» است. فقدان ترجمه عربی کتاب سیاست ارسطو، آثار بارزی در فلسفه سیاسی فارابی بر جای گذاشت. کتاب «اتولوجیا» بخش‌هایی پراکنده از فصول چهار و پنج و نیز حجم سنگین‌تری از فصل ششم کتاب «تاسوعات» فلوطین است که عبدالمسیح بن عبدالله ناعمه حمصی در نیمه اول قرن سوم هجری به عربی ترجمه کرد و فارابی به خطا از ارسطو دانست.

۱- جهات تطور از اندیشه اجتماعی یونانی تا اندیشه اجتماعی فارابی

از جهت نوع نگاه فلسفی به سیاست

الف) از جهت غایت سیاست: آیا غایت، دولت - شهر یونانی یا polis است یا تعاون برای رسیدن به سعادت حقیقی؟ افلاطون، ارسطو و فارابی هر سه معتقد به ضرورت زندگی اجتماعی انسان‌اند.

ولی در تفکر یونانی، انسان در رابطه با دولت شهر یونانی منظور می‌شود و باید و نبایدهای اخلاقی او در این قلمرو تعیین می‌گردد. اما در نظر فارابی، مدنی بالطبع بودن انسان تنها در محدوده تعاون شکل می‌گیرد و غایت اصلی رسیدن افراد به سعادت و کمال است.^۱

ب) از جهت خیر اعلی بودن سیاست: افلاطون، ارسطو و فارابی هر سه سیاست در مدینه را خیر اعلی و مخلوم همه صنایع می‌دانند. فارابی می‌گوید: فلیس کل صناعة یمکن أن یرأس بها السیاسة، بل أكثر الصنائع صنائع یخدم بها فی المدینة؛ افلاطون هم سیاست را هنر شاهانه حقیقی می‌داند که بر دیگر هنرها و صنایع شهر حکومت می‌کند هنری که بر همه هنرها فرمان می‌راند و قوانین را وضع می‌کند و همه امور دولت را به وجهی منظم می‌سازد.

ولی فارابی سیاست را از آن نظر صدرنشین دیگر صنایع می‌داند که پیشه رئیس مدینه است و کار رئیس مدینه افضل و اکمل کارهای مدینه است و خود او هم خادم هیچ انسانی نیست پس پیشه او نیز چنین است.^۲

۱. آزادارمکی، پیشین؛ عیوضی و رحیمی، پیشین.

۲. فیرحی، قدرت و مشروعیت در اندیشه سیاسی فارابی، ۱۳۸۷، صص ۱۲۵-۱۵.

(ج) از جهت تشبیه سیاستمدار: تشبیه سیاستمدار به ملاح، شبان و بافنده از نظر افلاطون (کار سیاستمدار نساجی شاهانه) ولی تشبیه سیاستمدار به طیب نفوس در کار فارابی قابل تأمل است.^۱

نوع نگاه به شهر و مدینه

اهمیت مفهوم شهر polis به معنای اجتماع و جامعه مدنی انتظام یافته در یونان قبل میلاد و اهمیت قانون و عرف و هنجارهای شهر همان قدر اهمیت داشت که امروزه دین برای انسان دین دار.

کارکرد اسطوره‌های شهر عبارت بود از عدالت، صلح و نظام مستقر و منتظم زندگی.

– از مدینه فاضله اندیشی تا جهان فاضله اندیشی و با مالک غایت عقیدتی و عملی

هر چند فارابی در توجه و ارائه مدینه فاضله تحت تأثیر عقاید یونانی برخاسته از افلاطون است، اما از این نظریه فراتر رفته است.^۲ مدینه فاضله او ناظر به یک نظریه سیاسی مربوط به یک زمان و مکان خاصی نیست بلکه با مالک غایت عقیدتی و عملی شامل مدینه فاضله تا جهان فاضله هم می‌شود.^۳ به تعبیر هانری کربن مدینه فاضله فارابی شامل همه سرزمین‌های معمور می‌شود و بهتر است به جای فلسفه سیاسی، نام فلسفه نبوی نهاد. افلاطون در کتب جمهور، نام شهر آرمانی خود را پولیتا به معنای کشور، دولت، چارچوبه حکومتی، اداره زندگی مدنی نامید، نه پلیس و ریشه آن از کلمه پولی به معنای جمع، زیاد و بی‌شمار است.

اما کلمه مدینه در لغت عربی به معنای شهر و دولت است. اصل آن از کلمه دین به معنای تسلیم شدن و فرمانبرداری از یک عقیده یا دین است.

مدینه فاضله فارابی از یک شهر تا کل جهان بشری که منطقه مسکونی انسان است قابل تحقق می‌باشد.

۱. خسروپناه، پیشین.

۲. داوری اردکلی، پیشین؛ نصر، پیشین.

۳. مهدی، پیشین.

برخی گفته‌اند فارابی در این ایده جهانی، تحت تأثیر آموزه‌های اسلام بوده است و مثل یکی از رجال قرن بیستم سخن می‌گوید و همانند افلاطون تنها به فکر انتظام یک شهر مانند آتن یا اسپارت نبود بلکه به اجتماع جهانی و عالم انسانی فکر می‌کرد.^۱ اگر فارابی در تعبیر رئیس اول، به ریاست رسول الله نظر داشته باشد، آنگاه با توجه به جهانی بودن رسالت حضرت، گسترش ابعاد مدینه فاضله او معنی‌دار می‌شود.^۲

- واژه ملت و امت به جای دولت

فارابی از واژه دولت استفاده نمی‌کند اما از واژه ملت و امت بسیار استفاده کرده است و این کلمه هیچ معادل یونانی ندارد.^۳ ملت در آثار فارابی به معنای آداب و سنن اعتقادی و سلسله باورها و هنجارهای مستقر و آئین و مناسک و مراسم دینی است.

فراتر از مدینه فاضله، امت فاضله قرار دارد و فراتر از امت فاضله، معموره فاضله می‌باشد. چنین نگاه کلان و فراگیر و جهانی از مدینه فاضله فارابی، در مفهوم آرمان شهر افلاطونی که کوچک نگاه داشته شده وجود ندارد.

برخی گفته‌اند که فارابی هر چند نام مدینه را از polis یونانی گرفته ولی با گسترش آن در پهنه جهانی از افلاطون جدا می‌شود.^۴

- مدینه فاضله فارابی طرحی برای تدوین جامعه مطلوب

مدینه فاضله فارابی طرحی برای تدوین جامعه مطلوب و ارزشی با محوریت مفهوم سعادت حقیقی است. جامعه برای تحقق سعادت حقیقی فراگیر و عمومی نیازمند رهبری افضل و سیاستی فاضله دارد.^۵ قدرت و حکومت در مدینه فاضله معطوف به توزیع، نشر و

۱. دوری اردکلی، پیشین.

۲. کریمی‌نیا، پیشین.

۳. مهدی، پیشین.

۴. نصر، پیشین.

۵. آزادارمکی، پیشین.

حفظ سنن فاضله است به گونه‌ای که برای غایت سعادت حقیقی، به فرهنگ مشترک و متداول عمومی جامعه تبدیل شود.^۱

آثاری از فارابی در حوزه اندیشه اجتماعی

آراء اهل المدینه الفاضلة، السیاسة المدنیة، فصول متزعة، تحصیل السعادة، الملة ونصوص اخرى، تلخیص النوامیس، الحروف، احصاء العلوم و...

مسائل علم مدنی فارابی^۲

- نوع شناسی کُنش‌های انسانی

- ملکات و خلق و خوی‌ها

- غایت‌شناسی انواع کُنش‌ها و سنن اجتماعی (سعادت حقیقی و سعادت‌های پنداری

به‌مثابه غایت‌ها

- فرهنگ‌سازی و اشتراک‌سازی آن در جامعه^۳

- فرهنگ‌سازی از طریق حکومت و سیاست خاص^۴

- بررسی انواع حکومت - فاضله و جاهله - و...

خلاصه این قسمت: علم اجتماعی در منظر حکماء اسلامی به دلیل ابتناء بر حکمت

نظری و اندراج در حکمت عملی، در واقع فلسفه زیست اجتماعی انسان و تحلیل و تبیین

نظری و هنجاری آن است. لذا علم اجتماعی غایت زندگی اجتماعی را با رویکردی فلسفی، به

سعادت حقیقی و پنداری تقسیم می‌کند و آنگاه به بحث از عناصر و لوازم آن می‌پردازد؛ از قبیل

عنصر محوری و بی‌بدیل ریاست و حاکمیت نبی یا حکیم الهی بر جامعه که مرتبط با عقل

فعال یا عالم ملکوت است^۵، باورها و ارزش‌هایی که رئیس مدینه از حقائق عالم از طریق وحی

۱. نوروزی، پیشین.

۲. خسروپناه، پیشین.

۳. نوروزی، پیشین.

۴. فیرحی، پیشین.

۵. کریمی‌نیا، پیشین.

یا عقل فعال می‌گیرد، نوع‌بندی و تیپولوژی جوامع بر حسب نوع سعادت، عوامل همبستگی اجتماعی^۱، آسیب‌شناسی اجتماعی و امثال آن.

۲- علم مدنی از تحلیل در سطح فلسفی تا تجارب میدانی

علم اجتماعی در این تعریف تنها در ساحت متعالی عقل نظری و عقل عملی به تحلیل نظری جامعه نمی‌نشیند بلکه دست یافتن به میدان تجربی و مشاهدات عینی و آن هم در سطح تخصصی و مهارتی را شرط تکمیل موفقیت نظری خود می‌داند لذا فارابی به درستی بیان کرده است که علم مدنی و مهارت تدبیر مدینه فاضله نیازمند دو نوع توانایی است، یکی قدرت درک قوانین و علوم کلی و نظری درباره جامعه و دوم، توانایی معرفتی و مهارتی که از طریق تجربه و ممارست تجربی در میدان اجتماعی به دست می‌آید آن گونه که طیب به این دو مهارت نیازمند است.^۲

۳- مهم‌ترین مفاهیم و مسائل اجتماعی در رویکرد فارابی

تاکنون از دو موضوع مهم را بررسی کردیم: یکی چیستی علم مدنی فارابی و مسائل آن و دوم مبانی هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معرفت‌شناسی فارابی بود.^۳

مهم‌ترین مفاهیم در دستگاه نظری فارابی

(۱) مدینه، (۲) سعادت، (۳) رئیس، (۴) عقل (عقل فعال و دیگر مراتب عقل)^۴ (۵) فضائل (مبدأ افعال جمیله یا خیرات) و رذائل (مبدأ افعال قبیحه یا شرور).

مهم‌ترین مسائل اجتماعی در دستگاه نظری فارابی^۵

(۱) تبیین نیاز انسان به زندگی اجتماعی (فی احتیاج الانسان إلى الاجتماع والتعاون)؛ (۲) تعریف مدینه و ضرورت آن؛ (۳) تقسیم انواع اجتماعات و جوامع انسانی؛ (۴) عوامل تمایز امت‌ها از

۱. عیوضی و رحیمی، پیشین.

۲. خسروی‌ناه، پیشین.

۳. عیوضی و رحیمی، پیشین؛ علم الهادی، مبانی انسان‌شناختی مدینه فاضله فارابی، ۱۳۹۱، صص ۵۵-۷۶.

۴. کریمی‌نیا، پیشین.

۵. آزادارمکی، پیشین؛ تیموری، پیشین.

یکدیگر؛ ۵) انواع مدینه؛ ۶) مدینه فاضله (ویژگی ها، غایت مدینه فاضله، ریاست مدینه فاضله^۱، مراتب اهل مدینه فاضله، باورهای مدینه فاضله)؛ ۷) مدینه‌های ضد فاضله (مدینه جاهله، مدینه فاسقه، مدینه متبدله و مدینه ضاله)؛ ۸) آسیب‌شناسی مدینه فاضله (نوابت در مدینه فاضله)؛ ۹) فرهنگ^۲؛ ۱۰) قشربندی جامعه؛ ۱۱) اشتغال اجتماعی؛ ۱۲) همبستگی اجتماعی^۳.

۴- تبیین زندگی اجتماعی انسان‌ها و منشأ آن

درباره منشأ زندگی اجتماعی و جامعه افلاطون هم نظریه‌ای دارد که نظریه حکماء اسلامی به آن نزدیک است:

انسان جزء دسته نخست است که حتی در تأمین نیازهای ضروری خود هم محتاج اجتماع هممنوع خویش است چه رسد نیازهای مربوط به افضل حالاتش.

نیاز به زندگی اجتماعی در متن خلقت انسان

آفرینش انسان به گونه‌ای است که تنها در ظرف زندگی اجتماعی می‌تواند نیازهای ضروری و ارزشی خود را تأمین کند.^۴

۵- دیدگاه عالمه طباطبائی درباره زندگی اجتماعی انسان

علامه بحث مهمی را درباره خاستگاه زندگی اجتماعی بیان می‌دارد. او بر عامل طبیعت انسانی در شکل‌گیری زندگی اجتماعی تأکید می‌کند ولی می‌گوید طبیعت انسانی ملهم به الهام الهی منشأ جامعه است. طبیعت انسانی با الهام الهی فهمیده است که برای بقاء و رسیدن به کمال خود نیازمند افعال اجتماعی است لذا به جامعه و زندگی اجتماعی پناه آورد و آن را اجتناب ناپذیر دانست.

۱. فیرحی، پیشین.

۲. نوروزی، پیشین.

۳. عیوضی و رحیمی، پیشین.

۴. آزادارمکی، پیشین.

لازمه بیان مرحوم علامه آن است که طبیعت انسان، تن به عدالت اجتماعی و یا حتی حکم به ضرورت آن ندهد مگر در حد ضرورت. اما نکته اساسی این است که از کجا معلوم آشنائی و حکم انسان به حسن عدالت اجتماعی و ضرورت آن تنها برخاسته از طبیعت انسان در حال ضرورت باشد بلکه ممکن است بگوئیم انسان بر حسب ادراکات عقل عملی بین عدالت اجتماعی و حسن و نیز بین زندگی اجتماعی و خود، رابطه‌ای ضروری می‌بیند و این حکم نه برخاسته از طبیعت انسانی، بلکه حکم فطری و عقل عملی برخاسته از فطرت انسانی است.^۱

جامعه مانند اعضاء بدن

علامه طباطبائی می‌گوید:

یک فرد از جامعه که عضوی از یک مجموعه است، اگر دچار فقر و احتیاج شد و ما با انفاق خود وضع او را اصلاح کردیم، هم دل او را از رذائلی که فقر در او ایجاد می‌کند پاک کرده‌ایم و هم چراغ محبت را در دلش ایجاد نموده‌ایم و هم زبانش را به گفتن خوبی‌ها به راه انداخته‌ایم و هم او را در عملکردش نشاط بخشیده‌ایم و این فوائد عاید همه جامعه می‌شود، چون همه افراد جامعه به هم مربوط هستند، پس انفاق یک نفر، اصلاح حال هزاران نفر از افراد جامعه است و مخصوصاً اگر این انفاق در رفع حوائج نوعی از قبیل تعلیم و تربیت و امثال آن باشد.^۲

۶- هویت ارگانیک جامعه از نظر فارابی (جامعه همانند بدن)

تعریف جامعه از منظر جامعه‌شناختی: یک جامعه جمعیتی سازمان یافته از اشخاصی است که با هم در سرزمینی مشترک سکونت دارند با همکاری در گروه‌ها، نیازهای اجتماعی و اصلیشان را تأمین می‌کنند و با مشارکت در فرهنگ مشترک، به‌عنوان یک واحد اجتماعی متمایز شناخته می‌شود.

۱. طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۵، ۱۳۹۰، ص ۳۳۷.

۲. همان، ج ۲، صص ۲۸۷-۲۸۸.

از نظر فارابی جامعه دارای یک هیئت ائتلافی مرکب از: (۱) اجتماع ارگانستی و هماهنگ افراد مختلف؛ (۲) مبتنی بر تعاون؛ (۳) در راستای غایت آن جمع بوجود می‌آید.^۱

فارابی رویکرد کارکردگرایانه در تعریف جامعه و چیستی آن ندارد بلکه رویکردی غایت‌گرایانه داشته که هویت اعضاء و تعامل و کارکرد آنها با توجه به غایت شکل می‌گیرد. در این نگاه، دو عنصر غایت و تعاون اعضاء است که هویت جمعی آنها را ایجاد می‌کند. بنابراین هیچگاه فردیت ذیل غایت یا جمع نادیده انگاشته نمی‌شود و از سویی دیگر افراد مستقل بدون انسجام و ائتلاف در جهت غایت، جامعه را پدید نمی‌آورند. پس اجتماع افراد، اشتراک در غایت و تعاون با یکدیگر برای رسیدن به غایت از مؤلفه‌ها و عناصر اصلی جامعه در نگاه فارابی است.

۷- ریاست مدینه فاضله^۲

وجه طرح ریاست در علم مدنی فارابی: از نظر فارابی با توجه به اینکه غایت انسان رسیدن به سعادت است و کسی می‌تواند به سعادت برسد که استعداد دریافت معقولات اول از عقل فعال را داشته باشد و چون همگان چنین استعدادی را ندارند لذا ایشان بحث رئیس اول را مطرح می‌کند یعنی کسی که می‌تواند با عقل فعال ارتباط پیدا کند و معارف را از او بگیرد (وحی) و به دیگران منتقل نماید.^۳

نقش محوری رئیس مدینه در پیدایش جامعه

- رئیس مدینه اکمل و اتم اعضاء مدینه است

- تقدم وجود رئیس مدینه بر جامعه و علیت او در پیدایش جامعه

چند وظیفه اساسی رئیس جامعه^۴

- تعلیم و ارشاد به سعادت و ارزش‌ها

۱. آزادارمکی، پیشین؛ عیوضی و رحیمی، پیشین.

۲. فیرحی، پیشین.

۳. کریمی‌نیا، پیشین.

۴. فیرحی، پیشین.

- تشویق و ایصال به مقصود
- تدبیر افراد جامعه به گونه‌ای که به صورت هماهنگ در ازاله شرور و تحصیل خیرات تعاون داشته باشند.

۸- عناصر اصلی فرهنگ در مدینه فاضله^۱

فرهنگ مشترک در مدینه فاضله

- شناخت مبادی عالیه هستی (هستی‌شناسی الهی)^۲
- شناخت سعادت حقیقی^۳
- شناخت رئیس اول مدینه فاضله^۴
- شناخت افعالی که افراد را به سعادت می‌رساند و عمل به آنها.

۹- مراتب فرهنگ در مدینه فاضله [۱۶]

فرهنگ در سطح تعقل و فرهنگ در سطح تخیل

فرهنگ مدینه فاضله یا در حد تعقل است و یا تخیل. زیرا شناخت عناصر اصلی فرهنگ مدینه فاضله که بحث آن گذشت، یا به شناخت عقلانی افراد جامعه حاصل می‌شود و یا اینکه به این مرتبه نمی‌رسد بلکه در حد تخیل و محاکات است به تعبیر فارابی مرحله نخست مربوط به حکما است ولی مرحله دوم مربوط به مؤمنین. زیرا اکثر مردم در این رتبه از شناخت نیستند. بنابراین افراد جامعه فاضله یا به شناخت عقلانی عناصر فرهنگ فاضله می‌رسند و یا به شناخت تخیلی و محاکاتی آن.^۵

۱. نوروزی، پیشین.

۲. علم الهادی، پیشین.

۳. آزادارمکی، پیشین.

۴. فیرحی، پیشین.

۵. نوروزی، پیشین.

وحدت معنا در مرحله تعقل و کثرت معنا در مرحله تخیل

فرهنگ در مرتبه تعقل، از تکثر معنا برخوردار نیست ولی در مرتبه تخیل و محاکات دارای تکثر معانی است که بعضی از این حکایت‌ها به شیء محاکات شده نزدیک‌تر و برخی دورتر می‌باشند.

تکثر فرهنگ جامعه فاضله در رتبه معانی متخیله و محاکاتی

کثرت معانی در رتبه تخیل و محاکات، امکان تکثر جامعه و فرهنگ آن را فراهم می‌کند هر چند در ایمان به سعادت از وحدت برخوردار باشند. این مطلب نشان می‌دهد که امکان تکثر در جامعه فاضله وجود دارد.^۱

فرآیند درونی کردن فرهنگ

- چگونگی درونی کردن فرهنگ فاضله در افراد^۲
- چگونگی درونی کردن فرهنگ ضد فاضله در افراد

مدینه های ضد فاضله

فارابی جوامع ضد فاضله را به چهار نوع مختلف تقسیم می‌کند: (۱) جاهله؛ (۲) فاسقه؛ (۳) متبدله یا مبدله؛ (۴) ضاله.^۳

فرهنگ مدینه جاهله و ضاله

فرهنگ و باورها در انواع مدینه جاهله و ضال: همانطوری که گذشت مدینه فاضله دارای فرهنگ و باورهای مشترکی است که سبب وحدت آن می‌شود. اما فرهنگ ضد فاضله از تکثر عجیبی برخوردار است. فارابی برخی از باورهای گوناگون در فرهنگ جاهله و ضاله را به این شرح بیان می‌کند.

۱. همان.

۲. همان.

۳. آزادارمکی، پیشین.

- باورهای هستی‌شناختی آنها در حد شناخت طبیعت مبتنی بر اصل تنازع در بقاء «منها، أن قوما قالوا: إنا نرى الموجودات التي نشاهدها متضادة»، (وجود تضاد در عالم هستی و به عبارتی دیگر چیزی شبیه نظریه داروین و نظریه بقاء اقویا در طبیعت و اصل تنازع در بقاء) و کل واحد منها یلتمس إبطال الآخر؛ و نرى كل واحد منها إذا حصل موجودا، أعطى مع وجوده شيئا يحفظ به وجوده من البطلان، و شيئا يدفع به عن ذاته فعل ضده و يجوز به ذاته عن ضده؛ و شيئا يبطل به ضده و يفعل منه جسما شبيها به في النوع؛ و شيئا يقتدر به على أن يستخدم سائر الأشياء فيما هو نافع في أفضل وجوده و في دوام وجوده... فالأقهر منها لما سواه يكون أتم وجودا.

- جامعه و زندگی اجتماعی را بر وزن طبیعت مبتنی بر تغالب و تکالب می‌دانند
رأوا أن المدن ينبغي أن تكون متغلبة متهاجرة (درگیری و تخاصم)، لا مراتب فيها و لا نظام، و لا استهلال (شایستگی) یختص به أحد لكرامة أو لشيء آخر؛ و أن يكون كل انسان متوحدًا بكل خير هو له ان یلتمس ان يغالب غيره في كل خير هو لغيره، و ان الانسان الاقهر لكل ما يناويه هو الاسعد؛ ثم تحدث من هذه آراء كثيرة في المدن من آراء الجاهلية.

- فرهنگ و جامعه سبعی
فقوم رأوا ذلك أنه لا تحاب و لا ارتباط، لا بالطبع و لا بالارادة، و أنه ينبغي أن يبغض كل انسان كل انسان، و أن ينافر كل واحد كل واحد، و ال يرتبط اثنان إلا عند الضرورة، و لا يأتلفان إلا عند الحاجة، و هذا هو الداء السبعي من آراء الانسانية.

- تعامل ائتلافی بر حد اضطرار و در محورهای خاص
- ا. تعامل ائتلافی بر محور اشتراک خونی و نسلی
  - ب. تعامل ائتلافی بر محور اشتراک در ریاست
  - ج. تعامل ائتلافی بر محور قرارداد و عهد و پیمان^۱
  - د. تعامل ائتلافی بر محور اشتراک در خلیقات طبیعی و زبان
  - هـ. تعامل ائتلافی بر محور اشتراک در وطن.

۱. عابدی جیغه، بررسی تطبیقی مابینه فاضله فارابی و نظریه قرارداد اجتماعی، ۱۳۹۸، صص ۹۳-۱۱۷.

اشتراک لفظی سیاست

از نظر فارابی سیاست جنس مشترک یا مشترک معنوی برای همه انواع سیاسات نیست بلکه مشترک لفظی است. این مطلب مهمی است در فهم انواع سیاسات.^۱ لیست السیاسة علی الاطلاق جنسا لسائر أصناف السیاسات، بل هی کالاسم المشترك لاشیاء كثيرة تتفق فیہ و تختلف فی ذواتها و طبائعها، و لاشرکتیین السیاسة الفاضلة و بین سائر أصناف السیاسات الجاهلیة. السیاسة الفاضلة هی التي ینال السائنس بها نوعا من الفضیلة لا یمکن أن یناله إلا بها، و هی السیاسة الفاضلة.^۲

همبستگی اجتماعی در مدینه فاضله

از نظر فارابی مدینه، به عنوان یک کل، ترکیبی است که اجزای آن با رشته «محبت» و به دنبال آن با عامل «عدالت» به هم گره خورده است: أجزاء المدینة و مراتب أجزائها یألف بعضها مع بعض و ترتبط بالمحبة و تماسک و تبقى محفوظة بالعدل و أفاعیل العدل.^۳

عوامل ایجاد محبت

حال سؤال این است که محبت چگونه ایجاد می شود؛ سه عامل اصلی:

۱) محبت

انواع محبت: محبت طبیعی و محبت ارادی.

گاهی محبت طبیعی است، نظیر محبت والدین به فرزندشان. گاهی ارادی است. محبت ارادی بر اساس سه محور شکل می گیرد: محبت بر محور فضیلت و محبت بر محور منفعت و محبت بر محور لذت.^۴

۲) عقائد مشترک

این آرا در سه چیز خلاصه می شوند: فی المبدأ و فی المنتهی و فیما بینهما.^۵

۱. فیرحی، پیشین.

۲. همان.

۳. عیوضی و رحیمی، پیشین؛ نوروزی، پیشین.

۴. همان.

۵. علم الهدی، پیشین.

الف) آرای مربوط به مبدا: آرای که در مورد خدای تعالی، موجودات روحانی، نیکان که آنها مقتدا و الگو هستند، آغاز عالم و اجزای آن به ویژه نحوه تکوین انسان، مراتب اجزای عالم، نسبت بعضی از اجزا به بعضی دیگر، منزلت هستی نزد خداوند و موجودات روحانی، مقام شامخ انسانی نزد خدا و نزد موجودات روحانی است.

ب) آرای مربوط به معاد و متتها که در واقع همان سعادت قضاوت

ج) آرای مربوط به مابین مبدأ و معاد، یعنی افعالی که موجب رسیدن به سعادت می شود.

اهل مدینه فاضله با چنین آرائی و نیز با انجام افعالی که غایت آن سعادت است،

بالضروره به محبت مبتنی بر فضیلت می رسند.

۲۸

محبت مبتنی بر منفعت و لذت هم در مدینه فاضله قابل تحقق است: و چون مسکن نزدیک داشته و به دلیل نیازی که به یکدیگر دارند و به یکدیگر سود می رسانند، محبت مبتنی بر سود هم به وجود می آید. از اجتماع این دو محبت (محبت به دلیل اشتراک در فضائل و محبت به خاطر سود متقابل)، از یکدیگر لذت می برند یعنی محبت مبتنی بر لذت را خواهند داشت. نتیجه همه این محبت ها ایجاد همبستگی و انسجام اجتماعی خواهد بود.^۱

۳) عدالت^۲

عامل سوم در ایجاد و حفظ همبستگی اجتماعی، عدالت در مدینه است. عدالت در اینجا به معنای تقسیم خیرات مشترک بین اهل مدینه است. خیرات مشترک عبارتند: سلامت، اموال، منزلت و جایگاه و دیگر خیرات مشترک.^۳

العدل اولاً یكون فی قسمة الخیرات المشتركة التي لاهل المدينة علی جمیعهم. ثم من بعد ذلك فی حفظ ما قسم علیهم.

۱. عیوضی و رحیمی، پیشین.

۲. بهشتی، عدالت در فلسفه ملنی فارابی، ۱۳۹۲، صص ۱-۲۴.

۳. همان.

اندیشه اجتماعی مسلمین از واقعیت تمدنی تا انکار با تاکید بر آراء فارابی

و تلك الخیرات هی السلامة و الاموال و الكرامة و المراتب و سائر الخیرات التي يمكن أن یشاركوا فیها. فإن لكل واحد من أهل المدينة قسطا من هذه الخیرات مساويا لاستئهاه. فنقصه عن ذلك و زیادته علیه جور. أما نقصه فجور علیه، و أما زیادته فجور علی أهل المدينة.^۱

ضرورت حفظ و نگه‌داشت سهم افراد از خیرات مشترک

فاذا قسّمت و استقرّ لكل واحد قسطه فینبغی بعد ذلك أن یحفظ علی كل واحد من أولئك قسطه، إمّا بأن لا یخرج عن یده و إمّا [بأن یخرج] بشرائط و أحوال لا یلحق من خروج ما یخرج عن یده من قسطه ضرر، لا به و لا بالمدينة.^۲

ضرورت وجود سیستم مجازات قضائی

و ینبغی أن تقدّر الشرور و العقوبات حتی یكون كل جور بحذائه عقوبة ما مقدرة تقرض مساوية له.^۳

۱. همان.

۲. همان.

۳. همان.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف بازخوانی اندیشه اجتماعی مسلمین و احیای هویت تمدنی آن در برابر روایت مسلط اروپامحور، به واکاوی آراء ابونصر فارابی به‌عنوان بنیانگذار «علم مدنی» در تمدن اسلامی پرداخت.^۱ یافته‌های تحقیق مؤید آن است که فارابی با خلق آمیزه‌ای بدیع از سنت فلسفی یونان و مبانی اسلامی^۲، نه تنها به تقلید یا تلفیق گذرا بسنده نکرد، بلکه با تأسیس نظام فکری مستقل و جهان‌شمول، گفتمان «مدینه فاضله» را صورت‌بندی نمود.^۳ در این منظومه فکری، مفاهیمی چون سعادت حقیقی به‌عنوان غایت زیست اجتماعی^۴، رهبری فرهمند و پیوندخورده با عقل فعال^۵، همبستگی اجتماعی برآمده از محبت و عدالت^۶ و فرهنگ‌سازی غایت‌مند، جایگاهی محوری یافتند.^۷

مطالعه حاضر نشان داد که اندیشه اجتماعی فارابی، با عبور از محدودیت‌های شهر - دولت یونانی، افقی جهانی را نشانه رفته و طرحی برای «تمدن فاضله» در گستره جهان اسلام ارائه کرده است.^۸ این پژوهش هم‌چنین بر این ایده تأکید دارد که تکوین «علم مدنی» توسط فارابی، نه تنها دلالت بر پیشینه‌ای غنی و خودبنیاد برای اندیشه اجتماعی مسلمین دارد، بلکه ادعای انحصارگری گفتمان غربی در عرصه نظریه‌پردازی اجتماعی را به چالش می‌کشد.^۹

۱. آزادارمکی، پیشین؛ خسروپناه، پیشین.

۲. دوری اردکلی، پیشین.

۳. مهدی، پیشین.

۴. آزادارمکی، پیشین.

۵. کریمی‌نیا، پیشین.

۶. عبوسی و رحیمی، پیشین.

۷. نوروزی، پیشین.

۸. دوری اردکلی، پیشین؛ نصر، پیشین.

۹. طباطبایی، زوال لادیشه سیاسی در ایران، پیشین.

در پرتو یافته‌های این تحقیق، «علم استغراب» به‌مثابه پروژه‌ای فکری برای خروج از حاشیه فرهنگی و گسست از رابطه نابرابر مرکز - پیرامون، با بازخوانی میراثی چون اندیشه فارابی، قابلیت تحقق عملی می‌یابد.^۱ احیای چنین گنجینه‌های فکری، نه تنها امکان طرح آلترناتیوی در برابر پارادایم مسلط غربی را فراهم می‌آورد، بلکه سرمایه ضروری برای خروج از مصرف‌زدگی فکری و بازسازی خودباوری تمدنی در جهان اسلام است.^۲

برای مطالعات آتی، واکاوی تطبیقی آراء فارابی با دیگر مکاتب فکری جهان اسلام^۳ و نیز سنجش ظرفیت‌های اندیشه وی در پاسخگویی به مسائل اجتماعی جهان معاصر پیشنهاد می‌گردد.

۱. همان.

۲. سلیمانی، سوه‌پیزی از سوره فاطمی، ۱۴۰۰، صص ۷-۴۴.

۳. صبوریان، انسان‌شناسی علوم انسانی مسلمانان (بررسی تطبیقی انسان‌شناسی فارابی و ابن خلدون)، ۱۳۹۰، صص ۷۳-۸۴.

فهرست منابع

۱. آزاد ارمکی، تقی. (۱۳۹۴)، *اندیشه اجتماعی متفکران مسلمان (از فارابی تا ابن خلدون)*، ج ۵، تهران: انتشارات سروش.
۲. بهشتی، سعید. (۱۳۹۲)، «عدالت در فلسفه مدنی فارابی»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، دوره ۶، شماره ۲، صص ۱-۲۴.
۳. تیموری، جواد؛ محمدی، حسنعلی. (۱۳۹۴)، «بررسی اندیشه‌های اجتماعی فارابی»، *کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، روانشناسی و علوم اجتماعی*.
۴. خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۸)، «علم مدنی فارابی و نسبت آن با علوم اجتماعی»، *روش‌شناسی علوم انسانی*، شماره ۵۸، صص ۳۲-۷.
۵. داوری اردکانی، رضا. (۱۳۸۶)، *فارابی: فیلسوف فرهنگ*، تهران: انتشارات سخن.
۶. سلیمانی، سعید. (۱۴۰۰)، «اسوه‌پذیری از سیره فاطمی»، *فصلنامه اسلام‌پژوهان*، دوره ۸، شماره ۲۰، صص ۴۴-۷.
۷. _____ (۱۴۰۱)، «نقش و جایگاه اخلاق قرآنی در زندگی و تمدن انسان‌ها»، *فصلنامه اسلام‌پژوهان*، دوره ۹، شماره ۲۴، صص ۱۳۹-۱۷۶.
۸. _____ (۱۴۰۳)، «جمع عرفی در تعارض روایات بیماری‌های واگیردار و دلالت بر فاصله‌گذاری اجتماعی»، *فصلنامه اسلام‌پژوهان*، دوره ۱۱، شماره ۳۱، صص ۷۰-۵۵.
۹. صبوریان، محسن. (۱۳۹۰)، «انسان‌شناسی علوم انسانی مسلمانان (بررسی تطبیقی انسان‌شناسی فارابی و ابن خلدون)»، *دو فصلنامه علمی پژوهشی نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، سال ۱، شماره ۲، صص ۸۷-۷۳.
۱۰. طباطبایی، سید جواد. (۱۳۸۶)، *زوال اندیشه سیاسی در ایران*، تهران: انتشارات کویر.
۱۱. طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۰)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم: انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۱۲. عابدی جیغه، محمدتقی. (۱۳۹۸)، «بررسی تطبیقی مدینه فاضله فارابی و نظریه قرارداد اجتماعی»، پژوهش‌های سیاست اسلامی، سال ۷، شماره ۱۵، صص ۹۳-۱۱۶.
۱۳. علم الهدی، سید محسن. (۱۳۹۱)، «مبانی انسان‌شناختی مدینه فاضله فارابی»، فصلنامه اندیشه دینی، دوره ۱۲، شماره ۴۴، صص ۷۶-۵۵.
۱۴. عیوضی، محمدرحیم؛ رحیمی، حسین. (۱۳۹۵)، «مؤلفه‌های همبستگی اجتماعی در اندیشه فارابی»، فصلنامه مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۱۲۰-۱۴۰.
۱۵. فیرحی، داود. (۱۳۸۷)، «قدرت و مشروعیت در اندیشه سیاسی فارابی»، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، شماره ۷۹، صص ۱۵۰-۱۲۵.
۱۶. کدیور، محسن. (۱۳۸۶)، «فلسفه مدنی فارابی: نگرش عقلانی به سیاست». روزنامه کارگزاران، شماره ۷، ص ۷.
۱۷. کریمی‌نیا، مرتضی. (۱۳۹۴)، «عقل و وحی در فلسفه سیاسی فارابی»، پژوهشنامه فلسفه دین، دوره ۱۳، شماره ۱، صص ۱۰۲-۸۳.
۱۸. مهدی، محسن. (۱۳۸۳)، فلسفه سیاسی فارابی، ترجمه: سید محمدرضا جلالی نائینی، تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۹. نصر، سید حسین. (۱۳۸۵)، «فلسفه مدنی فارابی و سنت خرد ایران باستان». در: جوانان مسلمان و دنیای متجدد، تهران: انتشارات طرح نو.
۲۰. نوروزی، محمدجواد. (۱۳۹۳)، «نقش تخیل و محاکات در فرهنگ‌سازی از دیدگاه فارابی»، فصلنامه پژوهش‌های فلسفی، دوره ۸، شماره ۱۴، صص ۸۱-۶۷.